

The Wisdoms and Educational Implications of the Enactment of Promise-Related Rulings in Religious Teachings

Mohammad Jafarzadeh¹, Seyyed Abbas Mosavi², Maryam Pakmanesh³

Doi:

10.30497/esi.2026.248644.2043

Introduction

Fulfilling promises (Wafā bi al-Wa'd) and refraining from breaking them (Khulf al-Wa'd) are behaviors within Islamic teachings that, beyond their jurisprudence-oriented (fiqhī) nature, possess significant capacity for individual and social cultivation (Tarbiyah). Fulfilling promises and refraining from breaking them are two of these behaviors. Adherence to promises requires the acceptance of responsibility for commitments, the observance of the rights and expectations of others, and the congruence between word and deed. Consequently, it is a critical factor in the development of individual character and the improvement of the quality of social relations. On the other hand, the breach of a promise generates moral and social anomalies, disrupts interpersonal relationships, and erodes social trust by creating a divide between speech and action. A significant portion of the existing scholarship has exclusively addressed the topic from normative jurisprudential or ethical perspectives, despite the extensive attention given to promise fulfillment and the reprobation of its breach across jurisprudential, hadith, and ethical corpuses. As a result, the educational potential of rulings regarding promises has rarely been systematically examined. The primary issue that this investigation addresses is the following: What educational wisdoms (Hikmas) and individual-social educational consequences are the foundation of the implementation of Islamic rulings regarding promises, and how can these wisdoms and implications be conceptualized within the teleological framework of religious education? Accordingly, the primary objective is to identify and elucidate the educational benefits and implications of enacting promise-related regulations in religious teachings. The two primary research topics are as follows:

1. What are the educational wisdoms underlying the enactment of promise-related rulings?
2. What are the individual and social educational consequences of promise-related rulings?

Theoretical Foundations

The literature review suggests that promise fulfillment has been investigated from a variety of perspectives, including jurisprudential, ethical, and sociological. Makarem Shirazi (Ethics in the Qur'an) underscores the importance of promise-keeping in the reinforcement of social trust and its moral consequences. Khoei (Misbah al-Fiqaha) assesses breach of promise from a rigorously jurisprudential perspective, utilizing narrative evidence (Riwayat) and the normative practice of the religiously observant (Sirat al-Mutasharri'ah). In "The Permissibility

1 . Assistant Professor, Department of Jurisprudence and Fundamentals of Islamic Law, Faculty of Law, Islamic Azad University (Bilasuvvar Branch), Ardabil, Iran (Corresponding Author).

jafarzadeh0734@gmail.com

2. PhD in Educational Jurisprudence, Specialized School of Jurisprudence, Al-Mustafa International University, Qom, Iran.

mosavi58@chmail.ir

3. M.A. in Quranic and Hadith Sciences, Islamic Azad University (Bilasuvvar Branch), Ardabil Branch, Ardabil, Iran.

maryampakmanesh2@gmail.com

of Breach of Promise on the Scales of Jurisprudence and Ethics," Mohammadian examines the discrepancy between ethical and jurisprudential perspectives on this matter. Additionally, research such as "Jurisprudential Requirements and Exceptions of Promise from the Perspective of Jurisprudence of Education" has examined the subject from an educational-fiqh approach. However, prior research has largely disregarded a structured analysis that is based on a systematic qualitative content analysis in order to identify the educational wisdoms of governing enactments and their dual-level implications. The present study bridges this divide by extending beyond the mere normative description of legal-religious rulings (Hukm Shar'i) to elucidate their educational implications within the overarching objectives of Islamic education.

Research Methodology & Framework

This study is qualitative in nature and basic/fundamental in terms of objective. It employs a descriptive-analytical method that is based on library research. Primary jurisprudential, exegetical (tafsīrī), hadith, ethical, and Islamic educational sources are included in the research population. These sources were selected based on their credibility and relevance to the research concerns. Thematic concepts related to promise fulfillment, breach of promise, their individual and social effects, and educational objectives were extracted, and data were collected through note-taking (Fish-bardārī). The data analysis was conducted using qualitative content analysis in conjunction with jurisprudential-educational inference (Istinbāt). Initially, themes and textual evidences were extracted and subjected to primary coding in the analytical procedure. Subsequently, related codes were consolidated into subcategories, from which primary educational categories were derived. In this process, a strict conceptual distinction was upheld between the "wisdoms underlying the enactment of rulings (Hikmat al-Tashrīʿ)" and the "consequences derived from practical compliance with rulings," thereby preventing the conflation of the ontological foundations of legislation and their functional outcomes. Additionally, the results were organized around two intermediate objectives of religious education: the cultivation of character and the reinforcement of social cooperation through the promotion of benevolence and righteousness.

Research Findings

The synthesized data revealed four primary educational wisdoms that underlie the enactment of promise-related rulings in response to the first question:

1. Establishing Trust in God (I'timād-sāzī bi Khodāvand): The child's foundational trust is encouraged by the lived experience of parents and educators honoring promises, particularly during childhood. This, in turn, positively influences their cognitive trust in divine promises and their worldview.
2. The Development of Magnanimity and Nobility (Muruwwah and Dignity): A noble, integral, and principled personality is fostered by consistent fidelity to commitments and alignment between word and action.
3. Preventing Hypocrisy (Nifāq): The educational function of the severe condemnation of promise-breaking as a manifest hallmark of hypocrisy is underscored by its emphasis on the prevention of internal-external dissonance and behavioral duplicity.
4. Mitigating Injustice and Oppression (Zulm): The prevention of the infringement of others' rights and preserving mutual expectations serve as foundational pillars for curbing injustice and fostering mutual cooperation. These four wisdoms are consistent with two macro-level objectives of religious education: the cultivation of character and the promotion of social cooperation that is founded on virtue and benevolence. The educational implications of

practical adherence to promise-related rulings were classified into two dimensions in response to the second question:

Individual Dimension: Three primary outcomes were identified: Achieving Social Credibility and Prestige, Auspicious End/Perseverance in Faith (*‘Āqibat bi Khayrī*), and Divine Piety (*Taqwa*). The internal disposition of virtue (*Malakah* of *Taqwa*) is reinforced by persistent fidelity to commitments, which also establishes the individual as a dependable agent in interpersonal networks and maintains steadfastness in faith throughout life. **Social Dimension:** Significant outcomes include the strengthening of social trust, the establishment of healthy interpersonal relationships, the reduction of psychosocial pathologies, the reduction of hypocrisy and injustice, and the promotion of social cooperation that is based on benevolence. Additionally, the results indicated that three educational principles—accountability/responsibility, environmental/ contextual optimization, and consistency and vigilance over action (*Mudāwamat wa Muḥāfazat ‘alā al-‘Amal*)—serve as critical mediating factors. Education cannot be achieved through mere cognitive awareness of a religious ruling; it necessitates a social environment that is conducive to sustained behavioral habituation.

Discussion and Conclusion

The results are in line with the existing literature, which emphasizes that promise fulfillment enhances trust, moral virtues, and social cohesion. Nevertheless, this study distinguishes itself by systematizing these effects within a unified jurisprudential-educational paradigm and distinguishing legislative wisdoms from empirical outcomes. This research elucidates the dynamic educational mechanisms through which jurisprudence fosters human and social flourishing, in contrast to works that are limited to the technical licitness (*Jawāz*) or illicitness of violating a promise. The overarching conclusion indicates that promise-related rulings are fundamental instruments of "Jurisprudential Education" (*al-Tarbiyah al-Fiqhiyyah*); they promote personal integrity (honesty, magnanimity, and accountability) and reinforce social cohesion through mutual trust and cooperation. Therefore, jurisprudential education in this domain encompasses more than just the formal teaching of normative law; it also involves the internalization of sustainable virtues.

A key limitation of this study lies in its purely qualitative and library-based design, which lacks empirical field measurement of the identified educational outcomes across diverse demographic cohorts. Future research is suggested to adopt mixed-method and empirical approaches to assess the direct impact of promise-based educational interventions on social trust and moral development, as well as the design and evaluation of applied pedagogical models in family and school settings, are recommended for future research. Mixed-method and empirical approaches are being recommended. In summary, the formative potential of religious decrees in personal and collective refinement is unlocked through educational analysis of jurisprudential rulings, which bridges the divide between Islamic law (*Fiqh*) and educational philosophy.

Keywords: Promise, Religious Education, Wisdom of Legislation, Educational Principles, Character Development, Social Cooperation, Jurisprudential Education.

حکمت‌ها و پیامدهای تربیتی تشریح احکام وعده در آموزه‌های دینی

محمد جعفرزاده^۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۹/۰۵

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۴/۳۰

سید عباس موسوی^۲

مریم پاک‌منش^۳

Doi: 10.30497/esi.2026.248644.2043

چکیده

پژوهش حاضر با هدف تبیین حکمت‌ها و پیامدهای تربیتی تشریح احکام مرتبط با وعده در آموزه‌های دینی انجام شده است. این پژوهش از حیث هدف، بنیادی و از لحاظ ماهیت، کیفی است و با روش توصیفی-تحلیلی و بر پایه مطالعات کتابخانه‌ای انجام شده است. جامعه پژوهش را منابع معتبر فقهی، روایی، تفسیری و اخلاقی مرتبط با احکام و آموزه‌های وعده تشکیل می‌دهد که به صورت هدفمند مطالعه و تحلیل شده‌اند. داده‌ها با استفاده از روش تحلیل محتوای کیفی و استنباط فقهی-تربیتی بررسی و تحلیل شده‌اند. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد احکام مرتبط با وعده، به‌ویژه وجوب وفای به وعده و حرمت خلف وعده، افزون‌بر کارکرد تشریعی، از ظرفیت تربیتی قابل توجهی برخوردارند و در راستای تحقق دو هدف اساسی تربیت دینی -یعنی رشد شخصیت فردی و تقویت تعاون اجتماعی بر پایه خیر و نیکی- نقش آفرینی می‌کنند. این کارکرد تربیتی در چهار جلوه اصلی تقویت اعتماد به خداوند، پرورش مروت، پیشگیری از روحیه نفاق و کاهش زمینه‌های ظلم اجتماعی قابل تبیین است. همچنین التزام عملی به این احکام با رعایت اصولی همچون مسئولیت‌پذیری، اصلاح شرایط و مداومت بر عمل پیامدهایی از قبیل تقویت تقوای فردی، افزایش اعتبار اجتماعی، شکل‌گیری روابط سالم، تأمین امنیت روانی و اجتماعی و زمینه‌سازی برای عاقبت‌به‌خیری را در پی دارد؛ در نتیجه می‌توان احکام وعده را از احکام دارای کارکرد تربیتی دانست که التزام به آن‌ها افزون‌بر سامان‌دهی رفتار فردی، در تربیت انسان متعهد و تقویت سرمایه اخلاقی و اعتماد اجتماعی مؤثر است و از این رهگذر، جایگاه تربیت فقهی در تحقق اهداف تربیت دینی آشکار می‌شود.

واژگان کلیدی: وعده، تربیت دینی، حکمت تشریح، اصول تربیتی، رشد شخصیت، تعاون اجتماعی، تربیت فقهی

۱. استادیار، گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشکده حقوق، دانشگاه آزاد اسلامی (واحد بيله‌سوار)، اردبیل، ایران (نویسنده مسئول).
jafarzadeh0734@gmail.com

۲. دکترای فقه تربیتی، مدرسه فقه تخصصی، جامعه المصطفی العالمیه، قم، ایران.
mosavi58@chmail.ir

۳. دانش‌آموخته کارشناسی ارشد علوم قرآن و حدیث دانشگاه آزاد اسلامی (واحد بيله‌سوار)، اردبیل، ایران.
maryampakmanesh2@gmail.com

بیان مسئله

احکام شرعی در منظومه معارف اسلامی افزون بر تنظیم روابط انسان با خداوند و سامان‌دهی رفتارهای فردی و اجتماعی، از ظرفیت قابل توجهی برای تربیت انسان برخوردارند. در نگاه اسلامی تشریع احکام ازسوی شارع حکیم ناظر به مصالح و مفاسدی است که می‌تواند در ساخت شخصیت فرد و سامان‌یافتن اجتماعی اثرگذار باشد؛ ازاین‌رو بررسی آثار و حکمت‌های تربیتی احکام به‌ویژه در مواردی که حکم شرعی با رفتارهای روزمره و روابط انسانی ارتباط مستقیم دارد- می‌تواند به تبیین کارکرد تربیتی فقه و چگونگی پیوند میان التزام فقهی و تربیت دینی کمک کند. در این میان احکام مرتبط با وعده از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است؛ زیرا وعده در ساده‌ترین شکلش اعلام اراده فرد برای انجام‌دادن یا ترک فعلی در آینده است، اما در عرصه روابط انسانی فراتر از گفتاری ساده انتظاری را در طرف مقابل ایجاد می‌کند و رفتار آینده شخص را در معرض ارزیابی اخلاقی و اجتماعی قرار می‌دهد.

«وفای به وعده» یعنی پایبندی عملی به آنچه انسان در قالب وعده بر عهده گرفته است. «خلف وعده» یعنی عمل نکردن برخلاف وعده اعلام‌شده. اهمیت این رفتار در تربیت دینی از آن جهت است که وعده فرد را با مسئولیت ناشی از گفتارش مواجه می‌سازد و میان اراده، گفتار و رفتار او ارتباط برقرار می‌کند. شخصی که به وعده‌اش پایبند می‌ماند، در واقع می‌آموزد که گفتار او باید با عملش هماهنگ باشد و تصمیماتش برای دیگران نیز واجد آثار و مسئولیت است؛ در مقابل تکرار خلف وعده می‌تواند به گسست میان گفتار و رفتار، کاهش اعتماد و تضعیف احساس مسئولیت در روابط انسانی بینجامد؛ ازاین‌منظر وفای به وعده صرفاً یک رفتار اخلاقی منفرد نیست، بلکه می‌تواند در فرایند شکل‌گیری ویژگی‌هایی مانند صداقت، مسئولیت‌پذیری، مروّت و اعتمادپذیری نقش داشته باشد.

در منابع اسلامی نیز به موضوع وعده از دو جهت فقهی و اخلاقی توجه شده است. ازیک‌سو فقیهان در بررسی ادله وفای به وعده درباره حکم فقهی آن و موارد استثنا یا جواز خلف وعده بحث کرده‌اند و ازسوی دیگر، آیات و روایات متعدد وفای به عهد و وعده را با مفاهیمی مانند «صدق، تقوا، مسئولیت‌پذیری و پرهیز از نفاق» پیوند داده‌اند. همین دوگانه ظرفیت مناسبی برای

مطالعه تربیتی موضوع فراهم می‌کند؛ زیرا می‌توان بررسی کرد حکم شرعی وعده هنگامی که در رفتار مکلف نهادینه می‌شود، چه ویژگی‌هایی را در شخصیت او تقویت می‌کند و رعایت آن در روابط اجتماعی چه آثار تربیتی و اخلاقی‌ای به دنبال دارد.

ضرورت مطالعه حکمت‌ها و پیامدهای تربیتی احکام وعده از آن جهت بیشتر آشکار می‌شود که تربیت دینی صرفاً با انتقال مجموعه‌ای از گزاره‌ها و دستورهای اخلاقی تحقق نمی‌یابد، بلکه نیازمند تبدیل آموزه‌های دینی به رفتارهای پایدار و درونی‌شده است. حکم فقهی در این فرایند می‌تواند از طریق ایجاد الزام عملی زمینه تمرین و تکرار رفتار مطلوب را فراهم کند؛ در نتیجه می‌توان وفای به وعده را نمونه‌ای مناسب برای بررسی این مسئله دانست که چگونه التزام به یک حکم یا ارزش دینی می‌تواند از سطح تکلیف شرعی فراتر برود و در ساخت شخصیت و تنظیم روابط اجتماعی اثر تربیتی ایجاد کند.

از منظر تربیت دینی کاربست این الگو نیز محدود به آموزش حکم وفای به وعده نیست. خانواده، مدرسه، مراکز آموزشی و تربیتی و دیگر نهادهای اجتماعی می‌توانند از موقعیت‌های واقعی وعده‌دادن و پایبندی به آن برای تمرین مسئولیت‌پذیری، صداقت و رعایت حقوق دیگران استفاده کنند. در چنین رویکردی مربی صرفاً به بیان ارزش اخلاقی وفای به وعده اکتفا نمی‌کند، بلکه با ایجاد موقعیت‌های متناسب برای تعهد، پیگیری عمل به وعده، اصلاح شرایط در صورت ناتوانی از ایفای آن و ارزیابی رفتار زمینه تبدیل حکمی دینی به عادت و منش اخلاقی را فراهم می‌سازد؛ بنابراین شناسایی حکمت‌ها و پیامدهای تربیتی احکام وعده می‌تواند مبنایی برای طراحی و تقویت روش‌های تربیتی مبتنی بر آموزه‌های فقهی و اخلاقی اسلام فراهم آورد.

پیشینه

با وجود اهمیت موضوع بخش قابل توجهی از مطالعات انجام‌شده درباره وفای به وعده، یا بر تعیین حکم فقهی آن و بررسی ادله جواز یا عدم جواز خلف وعده متمرکز بوده‌اند یا به آثار اخلاقی و اجتماعی آن توجه قرار کرده‌اند؛ برای نمونه آیت‌الله مکارم شیرازی (۱۳۷۷) در «اخلاق در قرآن» به وفای به وعده در ارتباط با اعتماد و آثار اخلاقی و اجتماعی آن توجه کرده

است (ج ۳، ص. ۲۵۷). آیت‌الله خویی (۱۴۱۸) نیز در مصباح الفقاهة با استناد به ادله روایی و سیره متشرعه مسئله جواز خلف وعده را از منظر فقهی بررسی کرده است (ج ۳۵، صص. ۶۰۰-۵۹۹). همچنین علی محمدیان (۱۳۹۹) در مقاله «جواز خلف وعده در ترازوی فقه و اخلاق» با نقد دیدگاه مشهور فقهای امامیه به بررسی وجوب وفای به وعده و حرمت خلف آن پرداخته است (صص. ۲۵-۴۴). مقاله «الزامات فقهی و موارد استثناء وعده با رویکرد فقه تربیتی» نیز به بررسی این موضوع از منظر فقه تربیتی پرداخته است؛ باین حال تمرکز اصلی آن بر الزامات فقهی و موارد استثنای وعده است (محمدی و دیگران، ۱۴۰۴، صص. ۲۴۹-۲۷۲).

بنابراین اگرچه در پژوهش‌های پیشین به ابعاد فقهی، اخلاقی و تا حدی تربیتی وعده توجه شده است، «تبیین منسجم حکمت‌های تربیتی تشریح احکام وعده و شناسایی پیامدهای تربیتی التزام به این احکام» همچنان نیازمند بررسی مستقل است. مسئله اصلی پژوهش حاضر این است که با فراتر رفتن از تعیین صرف حکم فقهی وعده، ظرفیت تربیتی نهفته در تشریح این احکام را براساس منابع دینی شناسایی و تحلیل کند؛ به گونه‌ای که حکمت‌های ناظر به تربیت فرد و پیامدهای حاصل از التزام عملی به این احکام، از یکدیگر تفکیک و تبیین شوند؛ براین اساس پژوهش حاضر درصدد پاسخ به دو سؤال اساسی است:

۱. حکمت‌های تربیتی تشریح احکام وعده در آموزه‌های دینی چیست؟

۲. التزام به احکام وعده چه پیامدهای تربیتی فردی و اجتماعی به دنبال دارد؟

مبانی نظری

«تربیت» در معنای عام فرایند تدریجی پرورش و شکوفایی استعدادهای انسان و حرکت او از وضعیت موجود به سوی کمال است. واژه «تربیت» از ریشه «ربو» به معنای «افزایش و رشد» گرفته شده و در کاربرد قرآنی نیز بر پرورش و رشد تدریجی دلالت دارد (فیومی، ۱۴۱۴، ج ۲، ص. ۲۱۷؛ طریحی، ۱۳۷۵، ج ۱، ص. ۱۷۴؛ ابن منظور، ۱۴۱۴، ج ۱۴، ص. ۳۰۴)؛ براین اساس تربیت صرفاً انتقال مجموعه‌ای از معلومات یا ایجاد تغییرات رفتاری نیست، بلکه فرایندی است که در آن استعدادهای مادی و معنوی انسان به تدریج شکوفا می‌شود و زمینه حرکت او به سوی کمال فراهم می‌شود (راغب، ۱۴۱۲، ص. ۳۳۶). در این چارچوب می‌توان تربیت دینی را فرایند

شکل‌دهی و تعالی انسان براساس آموزه‌های دینی دانست که غایتش ظهور باورها و ارزش‌های دینی در شخصیت و رفتار فرد است؛ ازاین‌رو آموزه‌های دینی هنگامی واجد کارکرد تربیتی می‌شوند که از سطح شناخت و پذیرش ذهنی فراتر بروند و در قالب رفتارهای پایدار و ملکات اخلاقی در زندگی انسان تحقق یابند (مطهری، ۱۳۹۹، صص. ۴۲-۴۳؛ ابوطالبی، ۱۳۸۸، ص. ۱۷).

ازاین‌منظر احکام شرعی صرفاً مجموعه‌ای از بایدها و نبایدهای ناظر به تنظیم رفتار مکلف نیستند، بلکه می‌توانند در فرایند تربیت دینی نیز نقش‌آفرین باشند. الزام عملی به حکم شرعی با تکرار و استمرار رفتار می‌تواند زمینه شکل‌گیری عادت‌های مطلوب و در مرحله‌ای فراتر، صفات و ملکات اخلاقی را فراهم کند. این کارکرد به‌طور ویژه در احکامی آشکارتر است که مستقیماً با روابط انسانی و رفتارهای روزمره ارتباط دارند؛ زیرا اجرای مکرر آنها علاوه‌بر تنظیم رفتار ظاهری می‌تواند در شکل‌گیری شخصیت و کیفیت تعامل فرد با دیگران اثرگذار باشد.

«وعده» یکی از رفتارهایی است که در این زمینه اهمیت ویژه‌ای دارد. واژه «وعده» در لغت به‌معنای «تعهد و اخبار از امری در آینده» آمده و در اصل، هم در امور خیر و هم در امور شر به کار می‌رود؛ هرچند استعمال آن در امور خیر شایع‌تر است (جوهری، ۱۴۱۰، ج ۲، ص. ۵۵۱؛ مصطفوی، ۱۳۶۸، ج ۱۳، ص. ۱۴۲). در کاربرد عرفی «وعده» هنگامی تحقق می‌یابد که شخص انجام‌دادن یا ترک امری را در آینده به دیگری اعلام کند، به‌گونه‌ای که از گفتار او انتظار وقوع آن امر در آینده شکل گیرد؛ ازاین‌رو وعده ازیک‌سو با گفتار و اراده وعده‌دهنده ارتباط دارد و ازسوی‌دیگر، با ایجاد انتظار در مخاطب واجد آثار اجتماعی می‌شود.

ازلحاظ ماهیت نیز در منابع فقهی درباره حقیقت وعده دیدگاه‌های متفاوتی مطرح شده است. برخی آن را صرفاً اخبار از وقوع امری در آینده دانسته‌اند (نجفی، ۱۴۳۳، ج ۳۶، ص. ۱۱؛ نائینی، ۱۳۷۳، ج ۲، ص. ۱۴۴)؛ درحالی‌که برخی دیگر برای وعده جنبه انشایی قائل شده و آن را متضمن قصد بر عهده گرفتن یا ملتزم شدن به امری دانسته‌اند (بجنوردی، ۱۴۱۹، ج ۴، ص. ۱۹۱). این اختلاف در تحلیل ماهیت وعده در تعیین آثار فقهی آن نیز مؤثر است؛ باین‌حال در هر دو تلقی عنصر اساسی وعده ارتباط میان گفتار یا اراده شخص و رفتار موردانتظار در آینده است. همین ویژگی موجب می‌شود وعده در روابط انسانی فراتر از یک گفتار ساده، واجد آثار

اخلاقی و تربیتی باشد.

در تحلیل تربیتی احکام مرتبط با وعده توجه به برخی ویژگی‌های انسان ضروری است؛ زیرا کارکرد تربیتی یک حکم زمانی قابل تبیین است که معلوم باشد این حکم بر چه ظرفیت‌هایی از وجود انسان اثر می‌گذارد و از چه مسیرهایی می‌تواند به تغییر رفتار و شکل‌گیری صفات پایدار منجر شود. از میان مبانی مطرح در تربیت دینی، اختیار و اراده انسان، اثرپذیری او از محیط و اجتماع و شکل‌گیری تدریجی شخصیت ارتباط مستقیم‌تری با رفتار وعده‌دادن و پیامدهای تربیتی آن دارد.

انسان موجودی دارای اراده و اختیار است و همین ویژگی امکان انتخاب رفتار و تغییر وضعیت موجود را برای او فراهم می‌کند. هرچند انسان از شرایط زمانی، مکانی و اجتماعی اثر می‌پذیرد، در چارچوب اراده و اختیار خود می‌تواند در برابر این عوامل موضع بگیرد و رفتارش را تغییر دهد (باقری، ۱۳۹۵، ج ۱، ص. ۱۳۴). قرآن کریم نیز بر مسئولیت انسان در انتخاب مسیر خویش تأکید کرده است: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا... لَا يَصْرُفُكُمْ مَنْ ضَلَّ إِذَا اهْتَدَيْتُمْ...» (مائده، ۱۰۵)؛ بنابراین وعده‌دادن و وفای به آن، هر دو رفتارهایی اختیاری‌اند و از همین رو می‌توانند موضوع تربیت قرار گیرند. شخص در هنگام وعده‌دادن، درباره رفتار آینده‌اش تصمیم می‌گیرد و در زمان اجرای وعده نیز با انتخاب میان پابندی و خلف آن مواجه است؛ در نتیجه حکم شرعی مرتبط با وعده با الزام و جهت‌دهی به این انتخاب اختیاری می‌تواند اراده فرد را در مسیر رفتاری مطلوب تقویت کند.

در عین حال اختیار انسان به معنای بی‌تأثیری عوامل محیطی نیست. انسان به‌طور مستمر از شرایط پیرامونش اثر می‌پذیرد و زمان، مکان و به‌ویژه اجتماع می‌توانند بر رفتار و شخصیت او اثرگذار باشند (مصباح، ۱۳۹۰، ص. ۱۷۰). تأثیر اجتماع در این میان اهمیت بیشتری دارد؛ زیرا انسان بخش مهمی از رفتارها و نگرش‌هایش را در تعامل با دیگران شکل می‌دهد و معاشرت با افراد و حضور در محیط‌های اجتماعی، می‌تواند رفتار او را در جهت مطلوب یا نامطلوب سوق دهد. قرآن کریم نیز از تأثیر همنشین بر رفتار انسان یاد کرده است: «... فَلَا تَقْعُدُوا مَعَهُمْ...

إِنَّكُمْ إِذَا مِثْلَهُمْ...» (نساء، ۱۴۰)؛ براین اساس وفای به وعده نیز صرفاً حاصل تصمیم فردی نیست، بلکه در محیط اجتماعی معنا و استمرار پیدا می‌کند. هنگامی که پابندی به وعده در یک محیط اجتماعی به ارزش و هنجار تبدیل شود، فرد برای رعایت آن از الگوهای رفتاری پیرامون خود اثر می‌پذیرد و متقابلاً رفتار او نیز بر دیگران اثر می‌گذارد؛ ازاین‌رو حکم شرعی وفای به وعده می‌تواند علاوه بر تربیت فرد، در شکل‌دهی به محیط اجتماعی مبتنی بر اعتماد و مسئولیت‌پذیری نیز نقش داشته باشد.

ازسوی دیگر شخصیت انسان به صورت دفعی شکل نمی‌گیرد، بلکه حاصل فرایندی تدریجی است که عوامل درونی و بیرونی در آن دخالت دارند. اراده و اختیار، عوامل محیطی، تربیت و استمرار رفتار ازجمله عواملی‌اند که در این فرایند نقش دارند (مصباح، ۱۳۹۱، ص. ۲۱۰). در این میان تکرار رفتار اهمیت ویژه‌ای دارد؛ زیرا رفتارهای مستمر می‌توانند به تدریج درونی شوند و به صفات و ملکات نسبتاً پایدار تبدیل گردند. در تحلیل تربیتی این تعامل میان رفتار و باطن انسان می‌تواند در شکل‌گیری شاکله شخصیتی او مؤثر باشد (باقری، ۱۳۹۵، ج ۱، ص. ۱۲۴). قرآن کریم نیز با تعبیر «...كُلُّ يَعْمَلُ عَلَى شَاكِلَتِهِ...» (اسراء، ۸۴) بر ارتباط میان شاکله انسان و رفتارش تأکید می‌کند.

این مبنا اهمیت تربیتی وفای به وعده را روشن‌تر می‌سازد. وفای به وعده هنگامی که به صورت رفتاری مستمر و آگاهانه تکرار شود، می‌تواند به تدریج از یک فعل موردی به یک ویژگی رفتاری تبدیل شود. فردی که به طور مستمر خود را نسبت به وعده‌هایش مسئول می‌داند، در واقع در حال تمرین هماهنگی میان گفتار و رفتار، مسئولیت‌پذیری و رعایت انتظار دیگران است. استمرار چنین رفتاری می‌تواند زمینه شکل‌گیری صفات پایدار را فراهم کند؛ همان‌گونه که تکرار رفتارهای نامطلوب نیز می‌تواند در جهت مخالف شاکله رفتاری فرد را شکل دهد؛ ازاین‌رو تشریع می‌توان احکام مرتبط با وعده را ازمنظر تربیتی در چارچوب سازوکار تدریجی شکل‌گیری شخصیت تحلیل کرد.

مجموع این مبانی نشان می‌دهد که ظرفیت تربیتی احکام وعده از سه مسیر قابل توضیح

است: «اختیار امکان انتخاب و اصلاح رفتار را فراهم می‌کند؛ اثرپذیری اجتماعی رفتار فرد را در محیط تثبیت یا تضعیف می‌کند؛ و شکل‌گیری تدریجی شخصیت استمرار رفتار را به صفات و منش‌های پایدار تبدیل می‌سازد.»؛ براین اساس وفای به وعده تنها رفتاری منفرد و مقطعی نیست، بلکه می‌تواند در صورت استمرار به یکی از عناصر شکل‌دهنده شخصیت فرد و روابط اجتماعی او تبدیل شود. همین مبانی چارچوب نظری لازم را برای تحلیل حکمت‌های تشریح احکام وعده و پیامدهای تربیتی التزام به آن‌ها فراهم می‌آورد.

در کنار مبانی یادشده تحلیل تربیتی احکام مرتبط با وعده نیازمند توجه به اصولی است که نحوه تبدیل این مبانی به رفتار تربیتی را توضیح می‌دهند. این اصول ناظر به چگونگی جهت‌دهی به رفتار اختیاری انسان و تبدیل آن به رفتارهای نسبتاً پایدارند. در موضوع وعده سه اصل مسئولیت‌پذیری، اصلاح شرایط و مداومت و محافظت بر عمل ارتباط مستقیم‌تری با فرایند تربیتی دارند.

نخست «مسئولیت‌پذیری» بر اختیار و توانایی انسان در انتخاب و تنظیم رفتارش استوار است. انسان هنگامی مسئول رفتار خود است که بتواند میان گزینه‌های مختلف انتخاب کند و آثار انتخاب خود را بپذیرد. وعده‌دادن نیز از همین سنخ است؛ زیرا شخص با اراده خود انجام‌دادن یا ترک امری را در آینده اعلام می‌کند و ازاین طریق خود را در برابر آثار گفتارش مسئول قرار می‌دهد؛ بنابراین وفای به وعده یکی از موقعیت‌های عینی تمرین مسئولیت‌پذیری است؛ زیرا فرد را ملزم می‌کند میان خواسته‌های لحظه‌ای و تعهدی که پیش‌تر پذیرفته است، نسبت خود را مشخص کند. اهمیت این اصل در موقعیت‌هایی بیشتر آشکار می‌شود که اجرای وعده مستلزم تحمل هزینه یا چشم‌پوشی از منفعت شخصی باشد؛ زیرا در چنین شرایطی پایبندی به وعده بیش از آنکه حاصل انگیزه‌های بیرونی باشد، بیانگر پذیرش مسئولیت و تعهد درونی فرد است (باقری، ۱۳۹۵، ج ۱، صص. ۱۴۹-۱۵۰)؛ ازاین‌رو حکم شرعی مرتبط با وفای به وعده می‌تواند از طریق جهت‌دهی به انتخاب‌های اختیاری فرد زمینه تقویت مسئولیت‌پذیری را فراهم سازد.

اصل دیگر «اصلاح شرایط» است که از اثرپذیری انسان از محیط و شرایط پیرامونی او ناشی می‌شود. رفتار فرد تنها حاصل اراده منفرد او نیست، بلکه از محیط خانوادگی، اجتماعی، فرهنگی و روابطی که در آن زندگی می‌کند نیز اثر می‌پذیرد؛ ازاین‌رو اگر هدف تربیت تثبیت رفتار مطلوب باشد، اصلاح شرایطی که رفتار را تقویت یا تضعیف می‌کنند نیز ضروری است (باقری، ۱۳۹۵، ج ۱، ص. ۱۳۴). این اصل درباره وفای به وعده اهمیت ویژه‌ای دارد؛ زیرا پایبندی به وعده در محیطی که بی‌اعتنایی به تعهدات امری عادی است، دشوارتر خواهد بود؛ درحالی‌که محیطی مبتنی بر اعتماد، مسئولیت‌پذیری و رعایت تعهدات رفتار وفادارانه را تقویت می‌کند؛ بنابراین تربیت فرد به وفای به وعده تنها با توصیه مستقیم به او تحقق نمی‌یابد، بلکه نیازمند ایجاد محیطی است که در آن وعده‌دادن و وفاکردن دارای ارزش عملی و اجتماعی باشد. خانواده، مدرسه، محیط دوستانه و سایر محیط‌های تربیتی ازاین‌جهت می‌توانند در تثبیت یا تضعیف این رفتار نقش داشته باشند.

در کنار مسئولیت‌پذیری و اصلاح شرایط «مداومت و محافظت بر عمل» نیز برای تبدیل رفتار مطلوب به ویژگی پایدار شخصیتی اهمیت دارد. شخصیت انسان به تدریج و تحت تأثیر تکرار رفتارها شکل می‌گیرد و استمرار یک رفتار می‌تواند آن را از یک فعل موقتی به عادت و سپس به صفتی نسبتاً پایدار تبدیل کند (باقری، ۱۳۹۵، ج ۱، ص. ۱۲۶). مداومت بر عمل ناظر به استمرار رفتار مطلوب، و محافظت بر عمل ناظر به مراقبت از کیفیت و جهت آن است. در تعالیم اسلامی نیز بر استمرار و محافظت بر اعمال تأکید شده است؛ چنانکه درباره نماز آمده است: «الَّذِينَ هُمْ عَلَى صَلَاتِهِمْ دَائِمُونَ»، «وَالَّذِينَ هُمْ عَلَى صَلَاتِهِمْ يُحَافِظُونَ» (معارف، ۲۳ و ۳۴). این اصل درباره وفای به وعده بدین معناست که تربیت مطلوب صرفاً با یک یا چند مورد وفای به وعده تحقق نمی‌یابد، بلکه استمرار در پایبندی به وعده و مراقبت از کیفیت این رفتار است که می‌تواند آن را به بخشی از منش فرد تبدیل کند؛ بنابراین مداومت بر وفای به وعده می‌تواند زمینه تثبیت مسئولیت‌پذیری، صداقت و اعتمادپذیری را فراهم آورد و ازاین‌طریق، میان رفتار موقتی و شکل‌گیری شخصیت اخلاقی ارتباط برقرار سازد.

مجموع این اصول نشان می‌دهد نمی‌توان کارکرد تربیتی احکام وعده را تنها در خود حکم خلاصه کرد. «مسئولیت‌پذیری» ظرفیت فرد برای پذیرش تعهد و پایبندی به آن را فعال می‌کند؛ «اصلاح شرایط» محیط لازم را برای استمرار این رفتار فراهم می‌آورد و «مداومت و محافظت بر عمل»، تکرار رفتار را به زمینه شکل‌گیری صفات پایدار تبدیل می‌کند؛ از این منظر این سه اصل می‌توانند سازوکار تربیتی انتقال از حکم شرعی به رفتار، و از رفتار مستمر به منش اخلاقی را توضیح دهند.

در امتداد این مبانی و اصول می‌توان به برخی اهداف واسطی تربیت دینی نیز برای تحلیل تربیتی وعده توجه کرد. در تربیت دینی غایت نهایی انسان عبودیت خداوند است: «وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ» (ذاریات، ۵۶). در کنار این غایت نهایی اهداف واسطی قرار دارند که تحقق آن‌ها انسان را در مسیر دستیابی به غایت نهایی قرار می‌دهد (باقری، ۱۳۹۵، ج ۱، ص ۷۵). با توجه به ماهیت فردی و اجتماعی رفتار وعده می‌توان «رشد شخصیت و تقویت تعاون بر پایه خیر و تقوا» را به عنوان دو هدف واسطی مرتبط با این موضوع بررسی کرد؛ البته نه به عنوان نتایج اثبات شده پیش از انجام پژوهش، بلکه به عنوان چارچوبی که رابطه آن با احکام وعده باید در فرایند تحلیل منابع بررسی شود.

از حیث فردی «رشد شخصیت» به معنای شکل‌گیری و تقویت صفات و رفتارهای مطلوب در انسان است. در منظومه قرآنی میان شاکله انسان و رفتار او رابطه‌ای علی وجود دارد: «... كُلُّ يَعْمَلُ عَلَى شَاكِلَتِهِ...» (اسراء، ۸۴)؛ براساس این نگاه رفتارهای تکرارشونده می‌توانند در شکل‌گیری شخصیت مؤثر باشند و شخصیت شکل گرفته نیز رفتارهای بعدی فرد را جهت دهد؛ از این رو اگر وفای به وعده به صورت مستمر در رفتار انسان تحقق یابد، بررسی این مسئله که «آیا و چگونه چنین رفتاری به تقویت ویژگی‌هایی مانند صداقت، مسئولیت‌پذیری، مروت و اعتمادپذیری منجر می‌شود؟»، از منظر تربیت دینی اهمیت می‌یابد؛ بنابراین «رشد شخصیت» در این پژوهش به عنوان فرضی اثبات شده تلقی نمی‌شود، بلکه یکی از اهداف واسطی است که ارتباط آن با وفای به وعده باید براساس داده‌های حاصل از تحلیل منابع تبیین شود.

از حیث اجتماعی نیز «تعاون بر پایه خیر و تقوا» از اهداف مهم تربیت دینی است. قرآن کریم

می فرماید: «... وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَىٰ وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ...» (مائده، ۲). تحقق تعاون اجتماعی نیازمند وجود اعتماد، هماهنگی و قابلیت اتکا در روابط میان افراد است. وعده نیز به دلیل ایجاد انتظار نسبت به رفتار آینده مستقیماً با این عناصر ارتباط دارد. فردی که به وعده‌اش پایبند است، قابلیت پیش‌بینی رفتار و اعتماد متقابل را افزایش می‌دهد و از این طریق می‌تواند زمینه همکاری و تعامل سازنده با دیگران را تقویت کند. در مقابل رواج خلف وعده می‌تواند اعتماد متقابل را کاهش دهد و همکاری اجتماعی را دشوار سازد؛ بر همین اساس در پژوهش حاضر رابطه میان وفای به وعده و تعاون اجتماعی نیز نه به عنوان نتیجه پیشینی، بلکه به عنوان رابطه‌ای قابل بررسی در فرایند تحلیل محتوای منابع مورد توجه قرار گرفته است.

بدین ترتیب مبانی، اصول و اهداف تربیتی مرتبط با وعده در زنجیره‌ای مفهومی به یکدیگر متصل می‌شوند: اختیار و اراده امکان انتخاب و پذیرش تعهد را فراهم می‌کند؛ اثرپذیری انسان از محیط ضرورت اصلاح شرایط تربیتی را نشان می‌دهد؛ شکل‌گیری تدریجی شخصیت اهمیت مداومت و محافظت بر عمل را تبیین می‌کند؛ و این مبانی و اصول زمینه تحلیل ارتباط وفای به وعده با اهدافی مانند رشد شخصیت و تعاون اجتماعی را فراهم می‌سازد. این چارچوب نظری مبنای تحلیل حکمت‌های تشریع احکام وعده و پیامدهای تربیتی حاصل از التزام به آن‌ها در بخش یافته‌های پژوهش قرار می‌گیرد.

روش پژوهش

پژوهش حاضر از حیث هدف بنیادی و از لحاظ ماهیت کیفی است و با روش توصیفی-تحلیلی و بر پایه مطالعات کتابخانه‌ای انجام شده است. جامعه پژوهش را منابع فقهی، روایی، تفسیری، اخلاقی و تربیتی مرتبط با موضوع وعده تشکیل می‌دهد. منابع مورد استفاده به صورت هدفمند و با توجه به ارتباط مستقیم آن‌ها با سؤالات پژوهش انتخاب شده‌اند.

فرایند دستیابی به یافته‌ها در چند مرحله انجام گرفته است. ابتدا آیات، روایات و دیدگاه‌های فقهی و اخلاقی مرتبط با وفای به وعده و خلف وعده شناسایی و استخراج شد. سپس گزاره‌های مرتبط با کارکردها، اهداف، آثار و نتایج تربیتی این آموزه‌ها به عنوان واحدهای تحلیل تعیین گردید. در مرحله بعد واحدهای معنایی مشابه در قالب کدهای اولیه دسته‌بندی و با

مقایسه و تحلیل آن‌ها، مقوله‌های اصلی و فرعی مرتبط با «حکمت‌های تربیتی» و «پیامدهای تربیتی» استخراج شد. در نهایت داده‌های حاصل در جداول تحلیل محتوای کیفی سامان‌دهی و براساس مفاهیم و مضامین مشترک، تحلیل و تفسیر شدند؛ بدین ترتیب یافته‌های پژوهش براساس پیش‌فرض‌های کلی تربیتی نیست، بلکه بر پایه مضامین استخراج‌شده از منابع مورد مطالعه و طبقه‌بندی آن‌ها در جداول تحلیل محتوا شکل گرفته است.

یافته‌های پژوهش

یافته‌های پژوهش در پاسخ به دو سؤال اصلی و براساس تحلیل محتوای منابع گردآوری‌شده ارائه می‌شود.

جدول ۱- چارچوب تحلیل تربیتی احکام وعده

مرحله تحلیل	مؤلفه مورد بررسی	داده یا منبع مورد تحلیل	خروجی تحلیل
۱	حکم شرعی وعده	آیات، روایات و منابع فقهی	وجوب وفای به وعده و حرمت خلف وعده در موارد بحث
۲	مضمون دینی حکم	ادگه و آموزه‌های اخلاقی و روایی	ارزش‌گذاری مثبت بر وفای به وعده و تقبیح خلف آن
۳	دلالت تربیتی حکم	محتوای آیات، روایات و تحلیل‌های تربیتی	کدهای اولیه تربیتی
۴	تجمع کدهای مشابه	کدهای استخراج‌شده از منابع	مقوله‌های تربیتی
۵	ارتباط مقوله‌ها با اهداف تربیت دینی	مبانی نظری مقاله	حکمت‌های تشریع
۶	بررسی آثار التزام عملی	منابع دینی و تحلیل تربیتی	پیامدهای فردی و اجتماعی
۷	طبقه‌بندی نهایی یافته‌ها	مقوله‌های استخراج‌شده	پاسخ به دو سؤال پژوهش

۱. حکمت‌های تربیتی تشریح احکام وعده

تحلیل محتوای منابع نشان می‌دهد که تشریح احکام مرتبط با وعده را می‌توان دارای چند

حکمت تربیتی اساسی دانست که در فرایند تحلیل منابع در چهار مقوله اصلی قابل دسته‌بندی است: تقویت اعتماد به خداوند، پرورش مروت، پیشگیری از نفاق و کاهش زمینه‌های ظلم در جامعه.

۱) **تقویت اعتماد به خداوند** از آن جهت قابل تبیین است که التزام به وعده و پرهیز از خلف آن، انسان را به صدق در گفتار و عمل و احساس مسئولیت نسبت به تعهداتش سوق می‌دهد و در بستر تربیت دینی، این التزام در چارچوب بندگی و مسئولیت در برابر خداوند معنا می‌یابد؛ از این رو وفای به وعده صرفاً پایبندی به یک تعهد انسانی نیست، بلکه می‌تواند تمرینی برای التزام عملی به تکالیف الهی و تقویت اعتماد و اتکای مؤمنانه به خداوند باشد.

۲) **پرورش مروت**؛ وعده‌دادن فرد را در برابر شخص یا اشخاص دیگر متعهد می‌سازد و وفای به آن مستلزم رعایت حرمت، حق و انتظار مشروع طرف مقابل است؛ بنابراین الزام به پایبندی به وعده می‌تواند زمینه پرورش روحیه مروت، جوانمردی و رعایت شأن دیگران را فراهم آورد.

۳) **پیشگیری از نفاق**؛ یکی از آثار تربیتی وفای به وعده ایجاد هماهنگی میان گفتار و رفتار انسان است. هنگامی که فرد به آنچه می‌گوید ملتزم باشد، فاصله میان ظاهر و باطن و میان ادعا و عمل کاهش می‌یابد؛ در مقابل عادت به خلف وعده می‌تواند زمینه دوگانگی میان گفتار و رفتار را تقویت کند؛ از این جهت می‌توان حکم و تأکید دینی بر وفای به وعده را در راستای تربیت شخصیتی صادق و هماهنگ میان قول و فعل تحلیل کرد.

۴) **کاهش زمینه‌های ظلم در جامعه**؛ وعده در روابط انسانی انتظار و اعتماد ایجاد می‌کند و خلف آن، در صورت ورود خسارت یا تضییع حق دیگری می‌تواند زمینه‌ساز آسیب و بی‌عدالتی شود؛ از این منظر تأکید بر وفای به وعده به تنظیم روابط براساس رعایت حقوق و انتظارات متعارف دیگران کمک می‌کند و از شکل‌گیری بخشی از زمینه‌های ظلم و تضییع حقوق اجتماعی جلوگیری می‌نماید؛ بر این اساس یافته‌های حاصل از تحلیل محتوا نشان می‌دهد نمی‌توان حکمت‌های تربیتی احکام وعده را به یک اثر اخلاقی منفرد فروکاست؛ بلکه این

حکمت‌ها و پیامدهای تربیتی تشریح احکام.../ محمد جعفرزاده و دیگران ۲۰۵

احکام از طریق تربیت فرد متعهد، صادق و رعایت‌کننده حقوق دیگران هم در ساحت شخصیت فردی و هم در تنظیم روابط اجتماعی کارکرد تربیتی پیدا می‌کنند.

جدول ۲- تحلیل محتوای حکمت‌های تشریح احکام وعده

هدف تربیت دینی مرتبط	حکمت تربیتی نهایی	مقوله فرعی	کد اولیه	شاهد یا مضمون مستخرج از منابع	
رشد شخصیت	تقویت اعتماد به خداوند	شکل‌گیری اعتماد اولیه	اعتمادبخشی به والدین	تأکید بر وفای والدین به وعده‌های خود در برابر فرزندان و نقش آن در اعتماد کودک	۱
رشد شخصیت	تقویت اعتماد به خداوند	تقویت نگرش توحیدی	انتقال اعتماد از والدین به خداوند	کودک والدین را تأمین‌کننده نیازهایش می‌داند و رفتار آنان در تلقی او از وعده اثرگذار است.	۲
رشد شخصیت	پرورش مروّت و بزرگ‌منشی	پرورش فضایل اخلاقی	کمال شخصیت	وفای به وعده از عوامل کمال شخصیت و مروّت معرفی شده است.	۳
رشد شخصیت	پرورش مروّت و بزرگ‌منشی	تقویت فضایل اجتماعی	بزرگ‌منشی	وفای به عهد با سُؤدد و بزرگواری ارتباط داده شده است.	۴
رشد شخصیت	پیشگیری از نفاق	پیشگیری از نفاق عملی	تقابل قول و عمل	خلف وعده در روایات از نشانه‌های نفاق معرفی شده است.	۵
تعاون اجتماعی	پیشگیری از نفاق	جلوگیری از اختلال روابط	کاهش اعتماد	خلف وعده موجب تضعیف اعتماد میان افراد می‌شود.	۶

شاهد یا مضمون مستخرج از منابع	کد اولیه	مقوله فرعی	حکمت تربیتی نهایی	هدف تربیت دینی مرتبط
۷ خلف وعده موجب مَقْت للّٰهی و مذمت اجتماعی معرفی شده است.	مذمت خلف وعده	کنترل رفتار زیان بار اجتماعی	کاهش زمینه های ظلم	تعاون اجتماعی
۸ خلف وعده می تواند حقوق و انتظارات مشروع دیگران را ضایع کند.	تضییع حق	پیشگیری از تعدی	کاهش زمینه های ظلم	تعاون اجتماعی
۹ وفای به وعده موجب ثبات رفتار و قابلیت اتکای به فرد می شود.	ثبات رفتاری	اعتماد پذیری	تقویت روابط انسانی	تعاون اجتماعی
۱۰ التزام به وعده موجب تقویت خیر جمعی و همکاری میان افراد می شود.	همکاری و اعتماد	تقویت روابط اجتماعی	تقویت تعاون بر پایه خیر	تعاون اجتماعی

۲. پیامدهای تربیتی التزام به احکام وعده

در پاسخ به سؤال دوم تحلیل محتوای منابع نشان می دهد التزام عملی به احکام وعده پیامدهای تربیتی متعددی در دو سطح فردی و اجتماعی به دنبال دارد. این پیامدها در مقوله های اصلی روبه رو قابل دسته بندی است: تقویت تقوای فردی، عاقبت به خیری، افزایش اعتبار اجتماعی، شکل گیری روابط سالم و تأمین امنیت روانی و اجتماعی.

در سطح فردی پایبندی مستمر به وعده مستلزم مسئولیت پذیری، مراقبت از گفتار و مداومت بر عمل است و از این طریق، زمینه تقویت تقوای فردی را فراهم می کند. فردی که خود را نسبت به وعده هایش مسئول می داند، در انتخاب گفتار و رفتار خود دقت بیشتری می کند و به تدریج پایبندی به تعهد را به بخشی از منش رفتاری خود تبدیل می سازد. استمرار این رفتار نیز می تواند در مسیر شکل گیری شخصیت اخلاقی و عاقبت به خیری مؤثر باشد.

جدول ۳- تحلیل محتوای پیامدهای فردی تشریح احکام وعده

مضمون و شاهد مستخرج	کد اولیه	مقوله فرعی	پیامد تربیتی فردی	هدف تربیت دینی مرتبط	اصل تربیتی مؤثر
۱ ارتباط وفای به عهد با تقوا در قرآن	وفای به عهد و تقوا	تقویت التزام دینی	تقوای الهی	رشد شخصیت	مداومت و محافظت بر عمل
۲ قرارگرفتن وفای به عهد در کنار تقوا و محبت الهی	التزام به عهد	تقویت رابطه با خداوند	تقوای الهی	رشد شخصیت	مسئولیت‌پذیری
۳ استمرار بر رفتارهای ارزشی موجب شکل‌گیری ملکه می‌شود.	تکرار رفتار مطلوب	تثبیت فضیلت	تقوای الهی	رشد شخصیت	مداومت و محافظت بر عمل
۴ تأکید منبلیع دینی بر حفظ ایمان تا پایان زندگی	حفظ ایمان	استمرار هدایت	عاقبت‌به‌خیری	رشد شخصیت	مداومت و محافظت بر عمل
۵ ارتباط وفای به عهد با «خیر الخواتیم»	پایان نیک	حفظ کیفیت ایمان و عمل	عاقبت‌به‌خیری	رشد شخصیت	مداومت و محافظت بر عمل
۶ وفاداری مستمر موجب اعتماد به فرد می‌شود.	اعتمادپذیری	اعتبار فردی	کسب اعتبار اجتماعی	رشد شخصیت	مداومت و محافظت بر عمل
۷ مدمت خلف وعده نزد خدا و مردم	محبوبیت و مقبولیت	ارزیابی اجتماعی مثبت	کسب موقعیت اجتماعی شایسته	رشد شخصیت	مسئولیت‌پذیری
۸ استمرار رفتار متعهدانه موجب تثبیت تصویر مثبت فرد در جامعه می‌شود.	اعتبار اجتماعی	تثبیت جایگاه اجتماعی	کسب موقعیت اجتماعی	رشد شخصیت	مداومت و محافظت بر عمل

در سطح اجتماعی وفای به وعده موجب افزایش اعتبار اجتماعی فرد می‌شود؛ زیرا پابندی مستمر به وعده قابلیت اعتماد شخص را در روابط انسانی افزایش می‌دهد. استمرار این اعتماد در روابط متقابل زمینه شکل‌گیری روابط سالم اجتماعی را فراهم می‌کند و افراد را قادر می‌سازد براساس اطمینان نسبی به گفتار و تعهدات یکدیگر، تعاملات خود را سامان دهند.

از سوی دیگر هنگامی که وفای به وعده به یک الگوی رفتاری فراگیر تبدیل شود، میزان بی‌اعتمادی و نگرانی ناشی از عدم‌پایبندی به تعهدات کاهش می‌یابد و در نتیجه، امنیت روانی و اجتماعی تقویت می‌شود. در این معنا پیامد تربیتی وفای به وعده صرفاً در اصلاح رفتار شخص وعده‌دهنده متوقف نمی‌شود، بلکه از طریق تأثیر بر اعتماد متقابل به کیفیت روابط و فضای اخلاقی جامعه نیز سرایت می‌کند.

جدول ۴- تحلیل محتوای پیامدهای اجتماعی تشریح احکام وعده

مضمون مستخرج	کد اولیه	مقوله فرعی	پیامد تربیتی اجتماعی	هدف تربیت دینی	اصل تربیتی مؤثر
۱ وفای به وعده موجب اعتمادپذیری افراد می‌شود.	اعتمادپذیری	اعتماد متقابل	تقویت اعتماد اجتماعی	تعاون اجتماعی	مسئولیت‌پذیری
۲ پایبندی به تعهدات موجب ثبات روابط انسانی می‌شود.	ثبات تعهد	روابط پایدار	شکل‌گیری روابط سالم اجتماعی	تعاون اجتماعی	مداومت و محافظت بر عمل
۳ خلف وعده موجب کاهش اعتماد عمومی می‌شود.	بی‌اعتمادی	اختلال روابط	کاهش آسیب‌های روانی و اجتماعی	تعاون اجتماعی	اصلاح شرایط
۴ تضاد قول و عمل زمینه بی‌اعتمادی و نفاق اجتماعی را فراهم می‌کند.	ناهماهنگی قول و عمل	اختلال اخلاقی اجتماعی	کاهش زمینه‌های نفاق اجتماعی	تعاون اجتماعی	مسئولیت‌پذیری
۵ پایبندی به عهد از تضییع حقوق دیگران جلوگیری می‌کند.	رعایت حق	پیشگیری از تعدی	کاهش زمینه‌های ظلم	تعاون اجتماعی	مسئولیت‌پذیری
۶ اعتماد متقابل همکاری افراد برای اهداف مشترک را تسهیل می‌کند.	همکاری	مشارکت اجتماعی	تقویت تعاون بر پایه خیر و نیکی	تعاون اجتماعی	اصلاح شرایط
۷ استمرار رفتار متعهدانه هنجار وفای به عهد را در جامعه تثبیت می‌کند.	تثبیت هنجار	هنجارسازی اجتماعی	انسجام اجتماعی	تعاون اجتماعی	مداومت و محافظت بر عمل

در مجموع تحلیل یافته‌ها نشان می‌دهد التزام به احکام وعده از طریق تبدیل یک الزام شرعی به رفتار مستمر می‌تواند میان حکم فقهی، شکل‌گیری منش اخلاقی و سامان‌یافتن روابط اجتماعی ارتباط برقرار کند؛ بنابراین تربیت فقهی در این حوزه هنگامی از سطح آموزش حکم فراتر می‌رود که فرد بتواند حکم شرعی وفای به وعده را در رفتار روزمره‌اش به صورت پایدار اجرا کند و آثار فردی و اجتماعی آن در شخصیت و روابط او آشکار شود.

۳. تحلیل تربیتی تشریح احکام فقهی

وعده به عنوان یکی از رفتارهای کلیدی در تربیت نقشی تعیین‌کننده در ایجاد اعتماد و الگوسازی برای مربی دارد. وفای به وعده ابزار مؤثری در پیشبرد فرایند تربیت است؛ درحالی که خلف وعده می‌تواند به توقف یا آسیب‌دیدن این فرایند منجر شود. تحلیل تربیتی احکام فقهی با بهره‌گیری از منابع شرعی و یافته‌های تجربی به بررسی حکمت‌ها، اسرار و پیامدهای احکام می‌پردازد. این تحلیل که مبتنی بر عقل و شریعت است، می‌تواند زمینه‌های جدیدی برای دریافت حقایق نو فراهم کند و در تربیت فرد و جامعه اثرگذار باشد. توجه به حکمت و علت احکام شرعی و نیز پیامدهای عملی آن‌ها از جمله ابعاد طولی تحلیل تربیتی احکام است. ابعاد تحلیل تربیتی احکام شرعی نخست توجه به حکمت‌های وضع آن‌ها است. حکمت نهفته در احکام شرعی از جمله احکام وعده، با توجه به نوع حکم (واجب، مستحب، حرام و غیره) در تربیت فرد و جامعه اثرگذار است. در این راستا اندیشه‌ورزی عقلانی می‌تواند به درک عمیق‌تری از این احکام و اهداف تربیتی آن‌ها کمک کند. در مقام دوم توجه به پیامدهای تشریع و التزام عملی به احکام شرعی جهت دیگری از تحلیل تربیتی احکام شرعی را پوشش می‌دهد. پیامدهای تربیتی احکام گاه صرفاً در مرحله آگاهی از آثار آن‌ها پدیدار می‌شود و حتی پیش از عمل، می‌تواند از رفتارهای نامطلوب جلوگیری کند. در مراحل بعد التزام عملی به احکام آثار تربیتی بیشتری ایجاد می‌کند که در ابعاد فردی و اجتماعی قابل بررسی است (بناری، ۱۳۹۶، ص. ۳۷-۶۲).

تحلیل تربیتی احکام فقهی وعده با استفاده از اصول و مبانی تربیتی پیش‌تر بیان شده و توجه به اهداف تربیتی خاص ظاهر می‌گردد. اهدافی تربیتی «پرورش شخصیت» و «استحکام روابط انسانی»، در حکمت تشریح احکام وعده نهفته است. پیامدهای فردی آن «رسیدن به تقوای

الهی»، «عاقبت به خیری» و «کسب اعتبار و موقعیت اجتماعی» است. پیامدهای اجتماعی آن «بهبود انسجام اجتماعی» و «کاهش آسیب‌های روانی» ناشی از خلف وعده را دربرمی‌گیرد. تحلیل تربیتی احکام فقهی وعده با تمرکز بر حکمت‌ها و پیامدهای آن، ابزار مؤثری برای تقویت فرایند تربیت در فرد و جامعه است. به نظر می‌رسد این تحلیل بر پایه اهداف و اصول تربیتی موردنظر به درک عمیق‌تر از احکام شرعی و به کارگیری آن‌ها در تربیت اسلامی منجر خواهد شد.

۴. حکمت‌های تشریع احکام وعده

خلف وعده در صورتی که موضوع آن حقیقتاً محقق باشد، از منظر منابع دینی حرام، و در مقابل وفای به وعده واجب است. براساس نظر مشهور علمای اصول احکام شرعی عام از الزامی و غیرالزامی - تابع مصالح و مفاسد در متعلق آن‌ها است که به واسطه آن، انجام دادن یا ترک رفتارها بر عهده مکلف گذاشته می‌شود (خویی، بی تا، ج ۳، ص. ۶۷؛ علی دوست، ۱۳۹۱، ص. ۱۰۴). خلف وعده به عنوان یک رفتار اختیاری انسان دارای مفسده ملزمه است که حرمت آن را توجیه می‌کند. در مقابل وفای به وعده به دلیل مصلحت ملزمه در وفای آن، واجب شناخته شده است. هرچند علت احکام الهی به طور کامل برای انسان قابل درک نیست، با تأمل در ادله شرعی و یافته‌های علوم تجربی مرتبط می‌توان به بخشی از حکمت‌های وضع این احکام دست یافت. سؤال اول پژوهش: حکمت‌های تربیتی تشریع احکام وعده در آموزه‌های دینی چیست؟ تحلیل محتوای منابع مورد مطالعه نشان می‌دهد می‌توان مضامین مرتبط با حکمت تربیتی احکام وعده را در دو مقوله اصلی «پرورش شخصیت و مروت» و «پیشگیری از نفاق و ظلم و تقویت روابط اجتماعی» دسته‌بندی کرد. این مقوله‌ها از مجموعه‌ای از گزاره‌های قرآنی، روایی و دیدگاه‌های اخلاقی و تربیتی استخراج شده‌اند و در ادامه، شواهد و دلالت تربیتی هریک تبیین می‌شود.

۴-۱. تقویت اعتماد به خداوند و پرورش شخصیت

دوران کودکی در شکل‌گیری نگرش دینی و تربیت شخصیت نقشی اساسی دارد. روایات اسلامی بر اهمیت وفای والدین به وعده‌های خود تأکید دارند؛ زیرا کودکان والدین را رازق خود می‌پندارند (شیخ صدوق، ۱۴۱۳، ج ۲، ص. ۴۸۳) و وفای به وعده اعتماد آنان به خداوند و

وعده‌های الهی را تقویت می‌کند. تجربه‌های کودکی در زمینه وعده و عمل بنیان‌های اعتقادی را شکل می‌دهد و شخصیتی مسئولیت‌پذیر و متعادل از کودک می‌سازد (ری‌شهری، ۱۳۸۵، ص. ۲۲۸).

تربیت دینی در راستای خدامحوری استوار است و خداوند به‌عنوان مربی حقیقی، با ربوبیت عامه و تشریعی شرایط رشد معنوی انسان را فراهم می‌کند (امام خمینی، ۱۳۷۹، ص. ۴-۵). وفای به عهد یکی از مصادیق پرورش شخصیت و مروت در تربیت دینی است. روایات متعددی وفای به عهد را عامل کمال شخصیت و بزرگ‌منشی معرفی می‌کنند؛ «مَنْ وَعَدَهُمْ [الناس] فَلَمْ يُخْلَفْهُمْ كَانَ مِمَّنْ حُرِّمَتْ غَيْبَتُهُ وَكَمَلَتْ مُرُوءَتُهُ» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص. ۲۳۹). امیرالمؤمنین (ع) می‌فرماید: «الْوَفَاءُ حِصْنُ السُّودَدِ» (لیثی، ۱۳۷۶، ص. ۲۹). شهید مطهری (۱۳۹۹) تربیت دینی را ابزاری برای پرورش شخصیت انسان عنوان می‌کند (ص. ۹۵). پرورش شخصیت و توسعه مروت که از اهداف تربیت دینی تعریف شد، در سایه رفتار مطابق با احکام الهی از جمله وجوب وفای به عهد و حرمت خلف وعده محقق می‌گردد و به رشد و تعالی انسانی منجر خواهد شد. احکام وعده می‌تواند در راستای این هدف تربیتی تشریع شده باشند.

۴-۲. منع نفاق و ظلم در جامعه

خلف وعده در منابع اسلامی نشانه نفاق معرفی شده است (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، صص. ۲۹۰-۲۹۱). خلف وعده در قبال خداوند ایمان فرد را ضعیف (توبه، ۷۷) و نفاق اجتماعی را تقویت می‌کند. نفاق عملی به معنای تضاد میان عمل و نیت با خلف وعده مرتبط است و از آن به «ریا» تعبیر می‌شود. این نوع نفاق می‌تواند ایمان را از قلب زایل کند و نور الهی را از بین ببرد (امام خمینی، ۱۳۹۵، ص. ۲۸؛ نراقی، بی‌تا، ص. ۵۵۵). نفاق با تضعیف اعتماد عمومی، تخریب روابط اجتماعی و کاهش انسجام خانوادگی و اجتماعی زمینه‌ساز اختلالات روانی و اجتماعی می‌گردد.

همچنین خلف وعده در بُعد عمیق‌تر «ظلم» تلقی شده و مقت الهی را به همراه دارد (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، صص. ۳۶۳-۳۶۴). این رفتار علاوه بر تعدی به حقوق دیگران امنیت روانی جامعه را به خطر می‌اندازد و زمینه‌ساز سایر مظاهر بی‌عدالتی می‌شود؛ براین‌اساس پیشگیری از ظلم

و نفاق و ایجاد عدالت می‌تواند به‌عنوان حکمت حرمت خلف وعده تلقی شود. التزام به این حکم علاوه بر اینکه از وقوع نفاق و ظلم جلوگیری می‌کند، منجر به تقویت روحیه تعاون اجتماعی و گسترش خیر جمعی می‌شود.

۵. پیامدهای تربیتی تشریح احکام وعده

تحلیل تربیتی احکام فقهی در پرتو بررسی آثار وضعی این احکام نقشی اساسی در ارتقای تربیت فقهی مکلفین ایفا می‌کند. براساس اصول تربیتی مطرح شده دستیابی به تربیت دینی مطلوب مستلزم بهره‌گیری از راهکارهایی است که با این اصول هماهنگی داشته باشند. در این میان احکام فقهی وعده به دلیل آثار تربیتی قابل توجه، زمینه‌ای مناسب برای تحقق اهداف تربیتی فراهم می‌کنند. رعایت این احکام می‌تواند آثار تربیتی موردانتظار را در هر دو بُعد فردی و اجتماعی به بار آورد. در این قسمت تمرکز بر بررسی ابعاد فردی این آثار است.

سؤال دوم پژوهش: التزام به احکام مرتبط با وعده چه پیامدهای تربیتی فردی و اجتماعی‌ای به دنبال دارد؟ تحلیل محتوای منابع فقهی، روایی، تفسیری و اخلاقی نشان می‌دهد التزام عملی به احکام مرتبط با وعده، در ساحت فردی با پیامدهایی همچون «تقویت تقوا، زمینه‌سازی برای نیک‌فرجامی و افزایش اعتبار اجتماعی» ارتباط دارد. این پیامدها از یکدیگر مستقل نیستند، بلکه در فرایندی تربیتی به هم پیوسته‌اند؛ به این معنا که استمرار در رفتار متعهدانه می‌تواند به تثبیت صفات اخلاقی، تقویت پایبندی به الزامات دینی و در نتیجه بهبود جایگاه فرد در روابط اجتماعی بینجامد. می‌توان تربیت اجتماعی ناشی از وفای به وعده را نیز در دو محور اصلی خلاصه کرد: «اعتمادسازی درون جامعه و ایجاد آرامش و امنیت روانی اجتماعی» که هر دو متوقف بر اصول تربیتی دینی «اصلاح شرایط» و «مسئولیت‌پذیری» هستند. در ادامه هریک از این پیامدها براساس شواهد استخراج شده از منابع تبیین می‌شود.

۵-۱. پیامدهای تربیت فردی

۵-۱-۱. رسیدن به تقوای الهی

وفای به وعده یکی از عوامل مهم دستیابی به مقام تقوا است. قرآن کریم وفای به عهد را از اسباب تقوا معرفی می‌کند و متقین را افرادی می‌داند که باایمان و عمل صالح خود را از

آسیب‌های درونی و بیرونی محفوظ می‌دارند: «... الْمُؤْفُونَ بِعَهْدِهِمْ إِذَا عَاهَدُوا... وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ» (بقره، ۱۷۷). پرهیز از خطر به صورت امری فطری و ارتکازی در انسان که او را به پرهیز از گناه و تبعیت از حق هدایت می‌کند، «تقوا» نامیده می‌شود. تقوا زمینه‌ساز رستگاری و پذیرش اعمال انسان است: «... إِنَّمَا يَتَقَبَّلُ اللَّهُ مِنَ الْمُتَّقِينَ» (مائده، ۲۷). این صفت محور کرامت انسانی است: «... إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ...» (حجرات، ۱۳) و ابزاری برای تمایز حق از باطل و گشودن گره‌های فکری و عملی است: «... إِنَّ تَقْوَا اللَّهَ يَجْعَلُ لَكُمْ فُرْقَانًا...» (انفال، ۲۹)، «... وَمَنْ يَتَّقِ اللَّهَ يَجْعَلْ لَهُ مَخْرَجًا» (طلاق، ۲). انسان متقی با تمرکز بر عظمت الهی به حقایق ارزشمند می‌نگرد و از غیر او روی گردان است: «عَظُمَ الْخَالِقُ فِي أَنْفُسِهِمْ فَصَغُرَ مَا دُونَهُ فِي أَعْيُنِهِمْ» (نهج البلاغه، خطبه ۱۹۳).

قرآن وفای به عهد و تقوا را در کنار هم قرار می‌دهد و آن را زمینه‌ساز دوستی خداوند معرفی می‌کند: «بَلَى مَنْ أَوْفَى بِعَهْدِهِ وَاتَّقَى فَإِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَّقِينَ» (آل عمران، ۷۶). این همراهی نشان‌دهنده اهمیت رعایت حقوق دیگران و پایبندی به وعده‌ها در تحقق تقوای الهی است. تقوا به عنوان ملکه‌ای راسخ در نفس نیازمند مداومت در انجام دادن اعمال ارزشی و هنجاری دینی است. التزام به احکام مربوط به وعده‌ها این صفت را تقویت می‌کند و مقام انسان را نزد خداوند مشخص می‌سازد. مطابق اصل «پایداری و مداومت در عمل» استمرار و محافظت بر وفای به وعده و ترک خلف آن، بستر ساز صفت تقوا در انسان خواهد بود.

۵-۱-۲. عاقبت به‌خیری

نیک‌فرجامی از مسائل بنیادین تعالیم دینی است که در آیات قرآن و روایات خواسته اصلی هر بنده معرفی شده است. خداوند متعال در قرآن کریم مؤمنان را به تلاش کردن تا پایان عمر برای حفظ ایمان توصیه می‌کند: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا... لَا تَمُوتُنَّ إِلَّا وَأَنْتُمْ مُسْلِمُونَ» (آل عمران، ۱۰۲). همچنین ابراهیم و یعقوب فرزندان‌شان را به حفظ دین الهی و مسلمان از دنیا رفتن وصیت کردند: «يَا بَنِيَّ... فَلَا تَمُوتُنَّ إِلَّا وَأَنْتُمْ مُسْلِمُونَ» (بقره، ۱۳۲). حتی راسخان در علم نیز از خداوند درخواست استقامت و عاقبت به‌خیری دارند: «رَبَّنَا لَا تُرْغِ قُلُوبَنَا بَعْدَ إِذْ هَدَيْتَنَا وَهَبْ لَنَا مِنْ لَدُنْكَ

رَحْمَةً إِنَّكَ أَنْتَ الْوَهَّابُ» (آل عمران، ۸). این درخواست نشان‌دهنده اهمیت حفظ هدایت تا پایان عمر است؛ زیرا خطر سوءعاقبت حتی برای برگزیدگان نیز وجود دارد.

روایات متعددی نیز بر اهمیت عاقبت‌به‌خیری دلالت دارند. پیامبر اسلام (ص) پس از خطبه شعبانیه گریستند و به امیرالمؤمنین (ع) پیش‌بینی شهادتش را یادآوری کردند. حضرت علی (ع) پرسیدند: «آیا در آن هنگام دین من در سلامت خواهد بود؟». پیامبر (ص) فرمودند: «در سلامت دینت خواهی بود.» (شیخ صدوق، ۱۳۷۶، ص. ۹۴). این نگرانی حتی برای امیرالمؤمنین (ع) نشان‌دهنده اهمیت نیک‌فرجامی است. همچنین امام صادق (ع) فرموده‌اند: «ممکن است بنده‌ای یک وجب تا بهشت فاصله داشته باشد، اما دچار شقاوت شود و وارد آتش گردد و بالعکس.» (جلیلی، ۱۴۲۳، ج ۱، ص. ۶۷). این روایت معیار ورود به بهشت یا دوزخ را خاتمه امر می‌داند و تأکید دارد که باید از سوءعاقبت ترسید و به خداوند پناه برد و اسباب آن را فراهم آورد.

یکی از عوامل عاقبت‌به‌خیری وفای به وعده است. پیامبر اکرم (ص) درباره ده آیه ابتدایی سوره مؤمنون فرموده‌اند: «هرکس این آیات را اقامه کند، وارد بهشت خواهد شد.» (مکارم شیرازی، ۱۳۸۷، ج ۱، ص. ۲۱۰). در میان این آیات رعایت عهد نیز ذکر شده است: «... وَعَهْدِهِمْ رَاعُونَ» (مؤمنون، ۸). همچنین در حدیثی دیگر بهترین خاتمه‌ها را وفای به عهد بر شمرده‌اند: «خَيْرُ خَوَاتِمِهَا الْوَفَاءُ» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۷۵، ص. ۱۶۱)؛ براین اساس استمرار بر وفای به عهد و ترک خلف وعده زمینه‌ساز عاقبت‌به‌خیری است؛ زیرا پایان زندگی انسان حاصل رفتارهای مداوم او است و غفلت در لحظه پایانی، ممکن است به سوءعاقبت منجر شود. مداومت و محافظت در این مسیر ایمان و عمل را تا لحظه پایانی زندگی حفظ می‌دارد و از افتادن در دام شیطان جلوگیری می‌کند.

۵-۱-۳. کسب موقعیت اجتماعی

موقعیت اجتماعی به جایگاه فرد در جامعه در زمانی خاص اشاره دارد و ارتباط نزدیکی با جایگاه اجتماعی دارد. این موقعیت‌ها در سلسله‌مراتب اجتماعی رتبه‌بندی می‌شوند و افراد با توجه به نقش‌ها و مسئولیت‌هایشان در این ساختار جایگاه پیدا می‌کنند (بیرو، ۱۳۸۰، ص. ۳۷۱؛ کوزر، ۱۳۹۲، ص. ۴۵). قشربندی اجتماعی که شامل سلسله‌مراتبی از موقعیت‌ها است، به

تفکیک وظایف اجتماعی و بقای جامعه کمک می‌کند (ادیبی، ۱۳۵۴، ص. ۴؛ کوزر، ۱۳۹۲، ص. ۳۳). موقعیت اجتماعی در تخصیص منابع و امکانات نقش دارد و ارزش‌گذاری براساس اهمیت موقعیت‌ها رتبه‌بندی اجتماعی را ایجاد می‌کند (ادیبی، ۱۳۵۴، ص. ۳). شخصیت اجتماعی فرد نتیجه تطابق او با الگوهای جامعه است و به اعتماد اجتماعی کمک می‌کند. نقش اجتماعی انتظارات جامعه از فرد است که براساس توانایی‌ها و قابلیت‌های فرد تعیین می‌شود. در ارزیابی موقعیت اجتماعی عواملی چون قدرت، مالکیت و قابل‌اعتماد بودن فرد در اجتماع مؤثرند (تأمین، ۱۳۸۵، ص. ۲۱).

یکی از شاخص‌های اساسی در ارزیابی اجتماعی قابل‌اعتماد بودن فرد در اجتماع است. قابل‌اعتماد بودن در اجتماع درگرو وفای به عهد است. افرادِ جوامعی که به عهد و پیمان‌هایشان پایبند باشند، نزد خداوند و خلق محبوب و محترم‌اند؛ در مقابل خلف وعده موجب نفرت خداوند و خلق می‌شود؛ چنانکه حضرت امیرالمؤمنین (ع) می‌فرماید: «وَالْخُلَفُ يُوجِبُ الْمَقَتَّ عِنْدَ اللَّهِ وَالنَّاسِ» (نهج البلاغه، نامه ۵۳). ازمنظر تربیت دینی استمرار این رفتار نه تنها شخصیت فرد را برآورده و پسندیده می‌کند، بلکه شرایط اجتماعی را نیز اصلاح و اعتماد اجتماعی را تقویت می‌نماید. این اعتماد با فراهم آوردن فرصت‌های اجتماعی زمینه‌ساز دستیابی به موقعیت اجتماعی شایسته خواهد بود؛ به‌همین دلیل استمرار کمی و کیفی عمل خیر - که نمونه بارز آن در تعاملات اجتماعی پایبندی به عهد و پیمان است - از اصول اساسی برای تربیت دینی و دستیابی به موقعیت اجتماعی مطلوب به شمار می‌آید.

۲-۵. پیامدهای تربیت اجتماعی

در بُعد اجتماعی دو اصل تربیت دینی «اصلاح شرایط» و «مسئولیت‌پذیری» نمود بیشتری دارند. بر پایه اصل اصلاح شرایط که بر اختیار و آزادی اراده مبتنی است، ترک مداوم خلف وعده و استمرار بر وفای به وعده نقش مهمی در ایجاد اعتماد اجتماعی دارد. این اعتماد یکی از پایه‌های کلیدی سرمایه اجتماعی است. افزون‌بر این، اصل مسئولیت‌پذیری ایجاب می‌کند که فرد وعده‌دهنده تعهدش را تا تحقق کامل به انجام برساند. نتیجه این رفتار علاوه بر تقویت اعتماد در جامعه، برای ایجاد آرامش و امنیت روانی اجتماعی نیز مفید است.

۵-۲-۱. اعتمادسازی درون جامعه

اعتماد اجتماعی یکی از ارکان اساسی در انسجام و پایداری جامعه است و از تعامل عواملی همچون خانواده و دین تشکیل می‌شود. خانواده به‌عنوان نخستین نهاد اجتماعی، در شکل‌دهی به اعتماد اجتماعی از طریق تعاملات اولیه و تربیت مهارت‌های ارتباطی و اخلاقی نقش بنیادینی دارد. این تعاملات به‌عنوان زیرساخت روابط اجتماعی در آینده عمل می‌کند. دین نیز به‌عنوان نظامی معنوی و اخلاقی با تأکید بر ارزش‌هایی از قبیل وفای به عهد، به تقویت اعتماد اجتماعی کمک می‌کند. آموزه‌های دینی می‌توانند بستر مناسبی برای گسترش روابط اجتماعی سالم فراهم آورند.

روابط اجتماعی سالم - که مبتنی بر ارتباطات مثبت و سازنده است - از بروز مشکلات اجتماعی مانند خشونت و انزوا جلوگیری می‌کند و حسّ تعلق و همبستگی را تقویت می‌نماید؛ در مقابل فقدان این روابط می‌تواند به کاهش اعتماد اجتماعی و ازهم‌گسیختگی روابط اجتماعی منجر شود. «سرمایه اجتماعی» - که به مجموعه‌ای از هنجارها و ارزش‌های موجود در دستگاه‌های اجتماعی اطلاق می‌شود - در کاهش هزینه‌های تبادلات اجتماعی نقشی کلیدی دارد و اعتماد متقابل، به‌عنوان مهم‌ترین بُعد آن، زمینه‌ساز مشارکت و انسجام اجتماعی است (کاظمی، ۱۳۹۵، ص. ۶).

گسترش خلف وعده یکی از عوامل اصلی تخریب روابط اجتماعی و کاهش اعتماد است. خلف وعده اعتماد اجتماعی را ضعیف می‌کند و می‌تواند به بحران‌های اخلاقی و روانی منجر شود؛ در مقابل وفای به عهد اعتماد اجتماعی را تقویت می‌کند و زمینه‌ساز عدالت و رونق اجتماعی نیز می‌گردد. وفای به عهد اصلی فطری و اخلاقی است که با اجرای آن، روابط سالم اجتماعی تقویت، و اصول اخلاقی در جامعه نهادینه می‌شود (مکارم شیرازی، ۱۳۷۷، ج ۳، ص. ۲۵۷).

اصلاح شرایط به‌معنای ایجاد تغییرات و بهبودهایی در محیط‌های تأثیرگذار بر رفتار و تربیت افراد و جوامع - یکی از اصول تربیت دینی است که باهدف بهبود روابط سالم اجتماعی و تقویت اعتماد اجتماعی مطرح می‌شود. این اصلاحات می‌توانند در سطح خانواده، نهادهای اجتماعی و سیاست‌های کلان صورت گیرند و با ترویج ارزش‌هایی همچون تعهد عملی به

وعده‌ها، به افزایش سرمایه اجتماعی کمک کنند. مطابق این اصل توجه به احکام شرعی و التزام عملی به آن‌ها، از جمله در حوزه وفای به عهد، می‌تواند زمینه‌ساز تحقق روابط سالم اجتماعی گردد و در نتیجه در تحقق تعاون اجتماعی بر نیکی و خیر کمک کند.

۵-۲-۳. امنیت و آرامش روانی جامعه

پیشرفت‌های علمی، فرهنگی و اقتصادی حاصل شده در طول تاریخ، از نتایج مستقیم زندگی اجتماعی بشر بوده و از طریق پیوند افکار و تجربیات مشترک به دست آمده است. این تعامل‌ها به ایجاد صنایع، تمدن‌ها و حرکت‌های عظیم در جوامع بشری منجر شده است؛ بر همین اساس دین اسلام تأکید ویژه‌ای بر تقویت پیوندهای اجتماعی دارد و هر آنچه موجب استحکام این روابط شود، پسندیده می‌داند و هر آنچه به تضعیف آن منجر گردد، نامطلوب قلمداد می‌کند. بدیهی است که وفای به عهد نخستین و مهم‌ترین عامل در تقویت این روابط به شمار می‌آید؛ در مقابل رواج پیمان‌شکنی در جامعه منجر به گسترش بدبینی و بی‌اعتمادی میان افراد می‌شود و با گسست رشته اتحاد، جامعه به راحتی در برابر دشمنان آسیب‌پذیر می‌شود. پیامبر اکرم (ص) در این زمینه می‌فرماید: «إِذَا نَقَضُوا الْعَهْدَ سَلَطَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ عَذَابَهُمْ» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص. ۳۷۴).

اعتماد در جامعه همانند سیمانی است که عناصر سخت را به یکدیگر پیوند می‌دهد و موجب انسجام و چسبندگی میان آن‌ها می‌شود. اعتماد متقابل در جامعه نقشی بنیادین در ایجاد آرامش، امنیت و بهره‌گیری از فرصت‌های متقابل دارد. کاهش اعتماد میان افراد به همان میزان موجب از بین رفتن امنیت و آرامش می‌شود و زمینه‌ساز افزایش نزاع، نگرانی‌های روانی و دلهره می‌شود. زندگی اجتماعی انسان‌ها بدون عهد و پیمان ممکن نیست. پیمان‌ها اساس تشکیل خانواده، ایجاد جوامع شهری و ساختارهای کلان اجتماعی‌اند. افراد بر پایه وعده‌ها و تعهدات متقابل مناسبات اجتماعی‌شان را سامان می‌دهند. در هر جامعه‌ای که افراد به عهدهای خود پایبند باشند، امور اجتماعی با نظم بهتری اداره خواهد شد و به دلیل اعتماد و حسن ظن متقابل، اعضای جامعه از آرامش روحی، سعادت دنیوی و خوشبختی اخروی بهره‌مند خواهند شد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۷، ج ۳، ص. ۲۵۸).

مسئولیت‌پذیری به عنوان یکی از اصول اساسی در تربیت دینی نقش تعیین‌کننده‌ای در تحقق

اهداف والای جامعه ایفا می‌کند. نهاده‌سازي این اصل در میان افراد در ارتقای آرامش و امنیت روانی جامعه نقش‌آفرینی می‌کند و بستر مناسبی برای شکل‌گیری ساختارهای اجتماعی پایدار فراهم می‌آورد. از این رهگذر دستیابی به سعادت دنیوی و اخروی به‌عنوان هدفی متعالی در چشم‌انداز جامعه دینی نیز میسر می‌گردد.

بحث و نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با هدف شناسایی و تبیین «حکمت‌های تربیتی تشریع احکام مرتبط با وعده و پیامدهای تربیتی التزام به این احکام» انجام شد. براساس تحلیل محتوای منابع فقهی، روایی، تفسیری و اخلاقی پاسخ به نخستین سؤال پژوهش نشان داد مهم‌ترین حکمت‌های تربیتی قابل‌استنباط از تشریع احکام وعده در دو محور «پرورش شخصیت و مروت» و «پیشگیری از نفاق و ظلم و تقویت روابط اجتماعی» قابل‌صورت‌بندی است. وفای به وعده از طریق التزام فرد به هماهنگی میان گفتار و عمل، پذیرش مسئولیت و رعایت انتظار دیگران می‌تواند در شکل‌گیری شخصیت اخلاقی و تقویت مروت نقش ایفا کند. همچنین با کاهش دوگانگی میان گفتار و رفتار و تقویت قابلیت اعتماد افراد می‌تواند در سامان‌یافتن روابط اجتماعی و کاهش زمینه‌های بی‌اعتمادی و تضییع حقوق دیگران مؤثر باشد.

در پاسخ به سؤال دوم نیز یافته‌ها نشان داد «التزام مستمر به احکام مرتبط با وعده» در ساحت فردی با پیامدهایی همچون تقویت تقوا و زمینه‌سازی برای نیک‌فرجامی مرتبط است و در عرصه اجتماعی، با افزایش اعتبار و قابلیت اعتماد فرد ارتباط دارد. نمی‌توان این پیامدها را آثار قطعی و انحصاری وفای به وعده دانست، بلکه باید آن‌ها را در چارچوب فرایندی تربیتی و در تعامل با سایر عوامل مؤثر در رشد انسان تحلیل کرد. در این فرایند مداومت بر وفای به وعده می‌تواند رفتار متعهدانه را تثبیت کند و از طریق استمرار آن، زمینه تقویت صفات اخلاقی و دینی را فراهم سازد.

برآیند یافته‌ها نشان می‌دهد اهمیت تربیتی احکام وعده تنها در الزام فقهی به انجام‌دادن یا ترک یک رفتار خلاصه نمی‌شود، بلکه «التزام عملی به حکم می‌تواند در صورت استمرار، به تغییر تدریجی رفتار و شکل‌گیری صفات پایدار شخصیتی و اجتماعی منجر شود»؛ از این رو

احکام مرتبط با وعده ظرفیت دارند تا در نظام تربیت دینی علاوه بر کارکرد هنجاری و فقهی، به عنوان ابزاری برای تمرین مسئولیت‌پذیری، صداقت، مروّت و اعتمادپذیری استفاده شوند.

محدودیت‌های پژوهش

این پژوهش با چند محدودیت مواجه بود. نخست، بخش قابل توجهی از منابع موجود درباره وفای به وعده با رویکرد فقهی یا اخلاقی نگاشته شده‌اند و آثار مستقلى که موضوع را با روش منسجم «تحلیل تربیتی احکام» بررسی کرده باشند، محدود است. دوم، استنباط حکمت‌ها و پیامدهای تربیتی از منابع دینی، ماهیتی تفسیری و تحلیلی دارد و از این رو برخی نتایج بیش از آنکه بیانگر رابطه علی قطعی باشند، ناظر به «ظرفیت تربیتی قابل استنباط» از آموزه‌های دینی‌اند. سوم، پژوهش حاضر کتابخانه‌ای است و یافته‌های آن با داده‌های میدانی و تجربی درباره رفتار واقعی افراد در موقعیت‌های مرتبط با وعده سنجیده نشده است؛ بنابراین تعمیم نتایج به همه موقعیت‌های تربیتی و اجتماعی مستلزم احتیاط است.

پیشنهادهای پژوهشی

براساس یافته‌ها و محدودیت‌های پژوهش پیشنهاد می‌شود:

۱) در پژوهش‌های فقه تربیتی احکام وعده با سایر احکام مرتبط با تعهدات مانند عهد، نذر و شرط- از منظر ظرفیت‌های تربیتی مقایسه شوند تا وجوه اشتراک و افتراق آن‌ها در تربیت دینی روشن شود؛

۲) در پژوهش‌های تجربی تأثیر آموزش و تمرین وفای به وعده بر متغیرهایی مانند مسئولیت‌پذیری، اعتمادپذیری و صداقت در گروه‌های مختلف سنی به‌ویژه کودکان و نوجوانان- به صورت میدانی بررسی شود؛

۳) در حوزه برنامه‌ریزی آموزشی الگوی تربیت مبتنی بر وفای به وعده طراحی شود و اثربخشی آن در خانواده، مدرسه و سایر محیط‌های تربیتی ارزیابی گردد؛

۴) در مطالعات میان‌رشته‌ای ارتباط میان وفای به وعده و پیامدهایی مانند اعتماد اجتماعی، سلامت روابط بین فردی و امنیت روانی با استفاده از یافته‌های روان‌شناسی و جامعه‌شناسی بررسی گردد و با تحلیل تربیتی منابع دینی تطبیق داده شود.

منابع

قرآن

نهج البلاغه

- ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴). لسان العرب. بیروت: دار الفكر للطباعة.
- ابوطالبی، مهدی (۱۳۸۸). تربیت دینی از دیدگاه امام علی (ع). قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
- ادیبی، حسین (۱۳۵۴). جامعه‌شناسی طبقات اجتماعی. تهران: انتشارات دانشکده علوم.
- آمدی، عبدالواحد بن محمد (۱۳۶۶). تصنیف غرر الحکم. قم: مرکز النشر.
- باقری، خسرو (۱۳۹۵). نگاهی دوباره به تربیت اسلامی. بی‌جا: انتشارات مدرسه.
- بجنوردی، سید حسن (۱۴۱۹). القواعد الفقهية. قم: نشر الهادی.
- بناری، علی‌همت (۱۳۹۶). «درآمدی بر تحلیل تربیتی احکام فقهی عرصه‌ای نو در تعلیم و تربیت اسلامی». دوفصلنامه مطالعات فقه تربیتی، ۴ (۷). ۶۲-۳۷.
- https://mft.journals.miu.ac.ir/article_3778.html
- بیرو، آلن (۱۳۸۰). فرهنگ علوم اجتماعی (باقر ساروخانی، به ترجمه). بی‌جا: کیهان.
- تأمین، ملوین ماروین (۱۳۸۵). جامعه‌شناسی قشربندی و نابرابری‌های اجتماعی نظری و کاربردی (عبدالحسین نیک‌گهر، به ترجمه). تهران: نشر توتیا.
- جلیلی، نعمت‌الله و دیگران (۱۴۲۳). الأصول الستة عشر. قم: دار الحديث.
- جوهری، اسماعیل بن حماد (بی‌تا). الصحاح. بیروت: دار العلم للملایین.
- خمینی، سید روح‌الله (۱۳۹۵). شرح چهل حدیث. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- خمینی، سید روح‌الله (۱۳۷۹). صحیفه نور. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- خویی، سید ابوالقاسم (بی‌تا). محاضرات في أصول الفقه. قم: انصاریان.
- خویی، سید ابوالقاسم (۱۴۱۸). موسوعة الامام الخويي. قم: مؤسسة احیاء آثار الامام الخويي.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲). مفردات ألفاظ القرآن. بیروت: دار القلم.
- شیخ صدوق، محمد بن بابویه (۱۳۷۶). الأمالی. تهران: کتابچی.
- شیخ صدوق، محمد بن بابویه (۱۴۱۳). من لایحضره الفقیه. قم: مؤسسه النشر الإسلامی.
- طریحی، فخرالدین بن محمد (۱۳۷۵). مجمع البحرين. تهران: مرتضوی.

حکمت‌ها و پیامدهای تربیتی تشریح احکام.../ محمد جعفرزاده و دیگران ۲۲۱

- علی دوست، ابوالقاسم (۱۳۹۱). فقه و عقل. قم: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- فیومی، احمد بن محمد (۱۴۱۴). المصباح المنیر. قم: دار الهجرة.
- کاظمی، سعید (۱۳۹۵). سرمایه اجتماعی و نقش آن در سازمان. دومین همایش ملی پژوهش‌های مدیریت و علوم انسانی در ایران.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ق). الکافی. تهران: دار الکتب الإسلامية.
- کوزر، لوئیس آلفرد (۱۳۹۲). زندگی و اندیشه بزرگان جامعه‌شناسی (محسن ثلاثی، به ترجمه). تهران: نشر علمی.
- لیثی واسطی، علی بن محمد (۱۳۷۶). عیون الحکم و المواعظ. قم: سازمان چاپ و نشر.
- مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ق). بحار الأنوار. بیروت: دار إحياء التراث العربي.
- محمدی ری شهری، محمد (۱۳۸۵). حکمت‌نامه کودک. قم: دار الحديث.
- محمدی، کریم؛ موسوی، سید عباس؛ و موسوی، سید رضی (۱۴۰۴). الزامات فقهی و موارد استثناء وعده با رویکرد فقه تربیتی. مطالعات فقه تربیتی، ۱۲(۲۳)، ۲۷۲-۲۴۹.
- https://mft.journals.miu.ac.ir/article_10249.html
- محمدیان، علی (۱۳۹۹). جواز «خلف وعده» در ترازوی فقه و اخلاق. پژوهشنامه اخلاق، ۱۳ (۵۰)، ۴۴-۲۵.
- <https://www.ensani.ir/fa/article/download/461446> <https://www.ensani.ir>
- مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۹۱). جامعه و تاریخ از نگاه قرآن. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی(ره).
- مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۹۰). فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی. بی‌جا: مؤسسه فرهنگی مدرسه برهان.
- مصطفوی، حسن (۱۳۶۸). التحقيق في كلمات القرآن الكريم. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- مطهری، مرتضی (۱۳۹۹). فطرت و تربیت. تهران: صدرا.
- مطهری، مرتضی (۱۳۸۳). تعلیم و تربیت در اسلام. تهران: صدرا.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۷). اخلاق در قرآن. قم: مدرسه امام علی(ع).
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۸۷). تفسیر نمونه. تهران: دار الکتب الاسلامیه.
- نائینی، محمدحسین (۱۳۷۳). منیة الطالب. تهران: المكتبة المحمدية.
- نجفی، محمدحسن (۱۴۳۳). جواهر الکلام. بیروت: دار إحياء التراث العربي.
- نراقی، ملا احمد (بی‌تا). معراج السعادة. بی‌جا: بی‌نا.